

Віталій Щербак

УДК 821.161.2.01:947.7"15/17"

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА В ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті висвітлено образ козацької України в поетичній спадщині Т. Шевченка. Проаналізовано історичні джерела, які він використовував, та реалії сучасної поетові епохи. Увага акцентується на творах, що відображали найяскравіші події та явища козацької доби.

Ключові слова: народна творчість, Тарас Шевченко, Україна, Гетьманщина, козаки, запорожці.

Vitaliy Shcherbak. Cossack Ukraine in Taras Shevchenko's poetry

The paper deals with the image of Cossack Ukraine in Taras Shevchenko's poetry. The author analyzes the historical sources used by the poet, and the facts of everyday life typical of his time. Chief attention is paid to the works that touch upon the most vivid events and phenomena of the Cossack era.

Key words: folklore, Taras Shevchenko, Ukraine, hetmanate, Zaporozhye Cossacks.

Пізнання історичного минулого України для геніального поета Тараса Шевченка було засобом розкриття сучасного і намаганням поглянути в майбутнє свого народу. Тому однією з провідних у його поетичній спадщині виступає козацька тематика. Т Шевченко народився й виріс у краї, що був батьківщиною величних постатей вітчизняної історії- Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, а Чигирин став столицею відродженої Української держави як спадкоємниці княжої Русі. Мешканці Правобережжя навіть після ліквідації козацького устрою на початку XVIII ст. активно продовжували боротися проти іноземного панування. Яскравим прикладом цих змагань стала незабутня Коліївщина 1768 р. під проводом Максима Залізняка. Легенди й перекази про учасників гайдамацького руху та їхню звिताгу живили дух українців наступних поколінь. Цілоком закономірно, що ці сюжети знайшли місце і в поезії великого Кобзаря.

До питання вітчизняного минулого у творчості Т. Шевченка зверталось багато дослідників. Розглядаючи специфіку мистецького творення, В. Антонович наголошував на високому художньому рівні зображуваної епохи, характер якої завжди був точно підмічений поетом. Історик слушно зауважував, що "художник нерідко передбачає те, що історична критика встановить через багато років" [1, 147]. У радянській історіографії в контексті панівної ідеології Т. Шевченка обов'язково іменували "революціонером-демократом", для якого головною метою була "боротьба трудящих мас за своє соціальне і національне визволення" [див.: 3; 4; 5; 6]. Під "трудящими масами" розуміли тільки українське селянство. Лише у праці М. Петровського, присвяченій висвітленню Шевченком "повстання українського народу" 1630 р., акцентовано на ролі в цьому виступі козацтва, очолюваного запорозьким ватажком Тарасом Федоровичем [див.: 7]. Говорячи про витоки суспільно-політичних поглядів поета, радянські дослідники вказували на великий вплив на нього російських "революціонерів-демократів" В. Белінського, М. Чернишевського та М. Добролюбова, хоча з творчістю останніх двох Шевченко познайомився вже наприкінці свого життя після повернення із заслання. Г. Грабович, зокрема, зазначав функціональну дієвість поетового історизму для визволення народу і здатності "стати істинним творцем його духовного відродження" [2, 61].

Зрозуміти характер оцінки Т. Шевченком минулих часів можна, лише звернувшись до основних джерел, використаних ним у творчому процесі, та означенням основних рис українського суспільства XIX ст. У молоді роки, зокрема в ранній петербурзький період, головним джерелом для поета була, безумовно, усна народна творчість - перекази, легенди, міфи, історичні пісні

та думи. За кілька десятиліть після падіння Гетьманщини вони рельєфно відбивали реалії козацької епохи, характер та діяльність її провідників, найважливіші явища тогочасного суспільного життя. Провідним мотивом українського епосу була усвідомленість спільної віри та історичної долі народу, які пробуджували почуття солідарності, підносили дух волі й патріотизму.

Навчання в петербурзькій Академії мистецтв сприяло формуванню суспільно-політичного світогляду Т. Шевченка, зумовило його знайомство з популярними на той час історичними творами Д. Бантиша-Каменського "Історія Малої Росії" та М. Маркевича "Історія Малоросії", в яких викладалася історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Поетові був доступним і визначний публіцистичний твір "Історія русів", поширений у списках задовго до видання [8, 68]. Не менш важливе осягнення ним здобутків вітчизняної та іноземної художньої літератури - "Енеїди" І. Котляревського, "Тараса Бульби" М. Гоголя, "Наливайка" К. Рилєєва, "Мазепи" Д. Байрона, "Полтави" О. Пушкіна. Оцінки визначних постатей української історії в цих та інших працях справили визначальний вплив на творчість Т. Шевченка. Водночас не слід забувати, що поет жив у епоху розвою соціального й національного гноблення в Російській імперії, що наштовхувало його на з'ясування причин цього явища.

Козацька доба значною мірою асоціювалася в поета із Запорозькою Січчю як осередком лицарської вольниці й центром визвольного руху. Саме там гартувалися борці за волю України в період панування Речі Посполитої та її захисники від турецько-татарської агресії. А запорожці стали уособленням героїзму й самопожертви, найвищого піднесення народного духу. Про Запорозьку Січ і запорожців Т. Шевченко писав у багатьох творах: "До Основ'яненка", "Іржавець", "Чернець", "Ой крикнули сірії гуси", "Хустина", - і скрізь звучить сум за минулою славою, яку важко повернути. Так, у вірші "Іван Підкова" поет зазначав:

Було колись - в Україні
Ревіли гармати;
Було колись - запорожці
Вміли панувати.

Пановали, добували
І славу, і волю;
Минулося - осталися
Могили на полі [9, 22].

Цей твір присвячений морським походам запорозьких козаків у володіння Османської імперії, які ослабляли воєнні й матеріальні ресурси султанської Туреччини та її васала - Кримського ханату. У вірші "Іван Підкова" подається картина виступу козаків у похід під час морської бурі. На цьому тлі стихійних сил природи ще яскравіше й виразніше виступають сміливість, рішучість і велич запорожців. Поет рельєфно змальовував образ запорозького ватажка, який, будучи підконтрольний громаді, в екстремальних умовах діяв радикально, відчувачи її підтримку. Виборний отаман Іван Підкова закликає побратимів у похід до Царгорода "до султана в гості". Козаки прагнули зруйнувати турецькі фортеці на чорноморському узбережжі, звідки йшла загроза не лише запорозькому краю, а й усій Україні та її сусідам. Високою їх місією було й визволення полонених, які знемагали в тяжкій турецькій і татарській неволі. Це явище знайшло широке відображення в українському народному епосі. Досить згадати хоча б думи про Самійла Кішку чи Марусю Богуславку.

Цілком спорідненим як за ідеєю, так і за змістом, своєрідним розвитком народного епосу став вірш Тамалія", в якому змальовано похід на чайках із Запорозької Січі до турецьких берегів, де знемагали тисячі невільників. Шевченко посилив і розвинув ідеї народної творчості про стійкість характеру, непохитну волю й патріотизм українських полонених козаків, які потрапили в

неймовірно тяжкі умови рабства. Гамалія - не історична особа, а узагальнений образ козацького ватажка, який особливо розкривається в описі штурму та руйнування турецької фортеці Скутар:

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги,

Козацтво преться без ваги -
І покотились яничари [9, 236].

Похід завершується успіхом, і на зворотному шляху козаки бадьорою піснею славлять свого отамана.

З'ясовуючи причини визвольних змагань в Україні, Т. Шевченко небезпідставно пов'язує їх із колоніальним режимом, що був створений урядом Речі Посполитої "на східних кресах" держави. Він виявлявся в посиленні соціального гніту через запровадження на Подніпров'ї кріпацтва, утисках із боку магнатства та урядовців реєстрових козаків, що перебували на королівській службі, у насадженні католицизму й уніатства в річищі колонізації українського населення. Ці складні суспільні процеси в Україні Т. Шевченко містко окреслює в "Тарасовій ночі":

Зажурилась Україна -
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.
Виростають нехрещені

Козацькі діти,
Кохаються невинчані,
Без попа ховають,
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніати
Налітають - нема кому
Порадоньки дати [9, 85-86].

Початки спротиву українців іноземному гнобленню поет змальовує, звертаючись до постаті Северина Наливайка, який протягом 1594-1596 рр. очолював козацьке повстання. Незважаючи на жорстоке придушення, воно надало потужного імпульсу визвольному руху в Україні. У драмі "Никита Гайдай" поет розповідає про мученицьку смерть козацького ватажка у Варшаві. Змальовуючи цю картину знущань, Т. Шевченко плекає надію, що виростуть нові герої, гідні Наливайка:

...Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей,

Наши неистовые клики
В степях разбудят...
И тьмы страдальческих теней [11, 17].

Не випадково учасників повстань в Україні першої половини XVII ст. досить часто йменували "Наливайками". Пам'ять про мужнього народного героя знайшла відбиток у творах Т. Шевченка "Тарасова ніч", "Гайдаки", "У неділеньку у святую".

Участь Війська Запорозького, очолюваного гетьманом Петром Сагайдачним, у переможній Хотинській війні 1621 р. не була належно поцінована урядом Речі Посполитої. А реєстровці дедалі більше відчували утиски своїх прав і привілеїв, гарантованих сеймовими постановами. Це стало причиною низки козацьких повстань, одне з яких у 1630 р. очолив Тарас Федорович, знаний у народі як Тарас Трясило. Бій коронному військові козацький гетьман вирішив дати під Переяславом, розташувавши свій табір при злитті двох річок - Трубежа й Альти. Із початку травня впродовж трьох тижнів там тривало

кровопролитне протистояння, у ході якого повстанці здійснювали сміливі вилазки в розташування противника. У ніч на 20 травня невеликий козацький загін пробрався в табір коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, штаб якого охороняла т. зв. "Золота рота" (назва походила від золотого кола на її хоругві) чисельністю близько 150 шляхтичів із знатних родів. Повстанці повністю їх знищили й захопили великі трофеї. Ці події яскраво відображені у вірші Т. Шевченка "Тарасова ніч":

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,

Прокинулись ляшки-панки -
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце - ляшки-панки
Покотом лежали [9, 87].

Відсутність підкріплення та численні людські втрати змусили Станіслава Конецпольського запропонувати примирення. Згідно з Переяславською угодою повстанці визнали свою провину, але відмовилися видати владі ватажка Тараса Федоровича.

Переломним етапом вітчизняної історії була Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У ході широкомасштабного збройного конфлікту козацтво не лише здобуло чимало перемог, а й заклало основи відродженої Української держави. На жаль, її відстоювання потребувало великих матеріальних і військових ресурсів. У тривалих пошуках союзників Богдан Хмельницький зробив ставку на православну Московію. Українсько-московський договір 1654 р. у вигляді "Березневих статей" визначав статус козацької держави "під царською рукою". Протягом століття Росія вміло користалася внутрішніми протистояннями в Україні і приєднала до імперського простору Гетьманщину з усіма наслідками для її мешканців. У цих нових умовах, які відбивалися в усній народній творчості українців, минало життя Т. Шевченка, звідси й формування його уявлень про часи гетьмана Богдана Хмельницького та його наступників.

Як справжній патріот поет захоплюється героїчною боротьбою українців у протистоянні з польською владою, наголошуючи на визвольному характері війни: у нього остання асоціювалася із сучасністю, її нагальними потребами ліквідації кріпацтва й самодержавства в імперській Росії. У вірші "Сон" ("Гори мої високі...") поет, віддаючи належне заслугам гетьмана Богдана Хмельницького, називає його "батьком Богданом". Твір "Ой чого ти почорніло, зеленее поле?" стосується трагічної сторінки Визвольної війни - поразки козацького війська під Берестечком 1651 р. У лаконічній формі висловлені високі почуття поета:

Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка

На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили [10, 143].

У 1840-х роках з'явилися твори Т. Шевченка, де містяться критичні оцінки діяльності першого гетьмана Української держави. Так, у вірші "Розрита могила" поет фактично звинувачує Богдана Хмельницького за союз із Москвою:

...Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,

Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала [9, 252].

У вірші "Чигрине, Чигрине..." поет ставить логічне запитання про мотивацію й розуміння перспектив боротьби українського козацтва, столицею якого був славний Чигирин:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра?? Засівали,
І рудюю поливали...

І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута [9, 254].

Поет із сумом визнає поразку визвольних змагань, проте тут же звучить й оптимістичний мотив про "козацький дух" українців, зафіксований в історичних народних піснях, який поет сподівається розбудити своєю творчістю для нових звершень:

Не рвіть, думи, не паліте,
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...

Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!! [9, 255].

Аналогічні мотиви звучать і в епілозі до поеми "Великий льох", де поет порівнює Іллінську церкву на хуторі Богдана Хмельницького з "домовиною" козацької України. На думку Кобзаря, саме там утверджувалися безпідставні сподівання гетьмана на добросусідство з Московією. Однак українці залишилися ошуканими й незахищеними перед ординською ментальністю нових союзників:

Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,

Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають.
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну! [9, 327-328].

Водночас поет завершує твір із великою надією, що:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.

І розвіє тьму неволі
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти! [9, 318].

У цілій низці творів Т. Шевченка містяться згадки і про наступників Богдана Хмельницького-гетьманів Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, які вирізнялися вірним служінням російській владі. Поет різкої критикує їх за відступництво, а у вірші "І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє" цей осуд утілюється в найгострішій формі:

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття - ваші пани
Ясновельможнії гетьмани [9, 351-352].

До образу козацької України Т. Шевченко звертається й у поемі "Гайдамаки", адже події, зображені у творі, розгорталися на території колишньої Гетьманщини. Поет із гордістю говорить про подвиги запорожців у боротьбі проти шляхетської Речі Посполитої та закликає "любити козацькую славу". Водночас він із докором згадує часи, коли внутрішнє протистояння, назване митцем "срамотною годиною", завдало великої шкоди українському етносу, його історичній пам'яті. Звідси констатація гіркої істини, що вже через століття неможливо віднайти могили козацьких ватажків Петра Сагайдачного, Якова Острянина, Івана Богуна та ін.

За спогадами Т. Шевченка, про Коліївщину він дізнався від 90-річного діда, тому твір можна розглядати як історичний. У ньому образно змальоване становище Правобережної України у складі Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Польська шляхта подана в поемі всесильним і свавільним станом, для якого повага до людської гідності була чужою. Поет робить висновок про невідворотність соціального конфлікту, в якому були наявні етнічний та конфесійний чинники. Так, оголошена польськими фанатиками Пулаським, Пацом та Красинським конфедерація призвела до звірячих розправ над мирним українським населенням:

Розбрілись конфедерати	Волю рятувати,
По Польщі, Волині,	Полигалися з жидами,
По Литві, по Молдаванах	Та й ну руйнувати.
І по Україні;	Руйнували, мордували,
Розбрілись та й забули	Церквами топили... [9, 135].

Т. Шевченко описує підготовку та хід повстання, яке під проводом запорозького козака Максима Залізняка за короткий час охопило значну частину України. Воно супроводжувалося масовими протистояннями гайдамаків із польською шляхтою та її сателітами й було жорстоко придушене царськими військами.

Російський імперський історик А. Скальковський у статті "Наезды гайдамаков на Западную Украину в 1733-1768 годах" піддав різкій критиці гайдамацький рух, називаючи його учасників "розбійниками". На це, високо оцінюючи народне повстання в Україні 1768 р., Т. Шевченко відгукнувся віршем "Холодний Яр", де, зокрема, зазначив:

"Гайдамаки не воины -	Не розкує закований
Розбойники, воры.	У ваші кайдани
Пятно в нашей истории.	Народ темний, не заріже
Брешеш, людоморе!	Лукавого сина,
За святую правду-волю	Не розіб'є живе серце
Розбойник не стане,	За свою країну [9, 354].

Поет розглядає Коліївщину як продовження визвольної боротьби українців проти іноземного гноблення, яка велася в XVII - першій половині XVIII ст. Звідси батьківське звернення до героїв твору:

Сини, мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля -

Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукajte долі [9, 129].

А серед "праведних гетьманів", своїх улюблених героїв козацької доби - Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Тараса Федоровича, Якова Острянина, Івана Богуна, поет називає і "славного Богдана".

Отже, козацька Україна постала в поезії Т Шевченка на основі глибокого знання усної народної творчості та історичних і літературних праць, в яких містилася інформація про події XVI - XVIII ст. На нього значною мірою впливали й українські реалії XIX ст., коли соціальне й національне гноблення в імперській Росії досягло апогею. Це зумовило філософське осмислення поетом козацької доби і своєрідну її інтерпретацію. Т Шевченко захоплюється героїзмом козаків як борців за волю свого народу та його захисників від зовнішньої агресії, із пієтетом говорить про Запорозьку Січ. Однак "Березневі статті" 1654 року посутньо вплинули на історичну долю України. Тому щодо гетьмана Богдана Хмельницького і його наступників у творчості Т. Шевченка міститься багато критичних нот. Водночас поет вірив у майбутнє українського народу, коли історична пам'ять про героїчну козацьку епоху допоможе постати "Новій Україні".

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка // *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. - К., 1888. - Кн. 2. - Отд. I. - С. 145-149.
2. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. - К.: Критика, 1998. - 206 с.
3. *Історичні погляди* Т.Г. Шевченка. - К.: Наук, думка, 1964. - 244 с.
4. Коваленко А. Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г. Шевченко // *Вопросы истории*. - 1951. - № 7. - С. 26-44.
5. Марголис Ю. Исторические взгляды Т.Г. Шевченко. - Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1964. - 294 с.
6. Марченко М. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г. Шевченка. - К.: Рад. школа, 1957. - 196 с.
7. Петровський М. Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 р. в творчості Тараса Шевченка // *Нам'яті* Т.Г. Шевченка. До 125-річчя з дня народження. - К.: Вид-во АН УРСР, 1939. - С 107-120.
8. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. - К.: Laurus, 2013. - 437 с.
9. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. - К.: Наук, думка, 2001. - Т. 1. Поезія 1837-1847. - 784 с
10. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. - К.: Наук, думка, 2001. - Т. 2. Поезія 1847-1861. - 784 с
11. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. — К.: Наук, думка, 2003. — Т. 3. Драматичні твори. Повісті. — 592 с.

Отримано 14 січня 2014 р.

м. Київ